

УДК 94:321.7(430)«1919/1932»

Олександр СИЧ

Демократичний досвід Веймарської Німеччини
(ретроспективний аналіз)

Як відомо, на рубежі 1980 - 1990-х рр. у результаті суспільно-політичних трансформацій у країнах Центральної й Східної Європи та у колишніх республіках Радянського Союзу почався процес демократизації, що став складовою, та, напевно, найпримітнішою рисою того явища, яке відомий американський політолог з Гарвардського університету Семюел Гантінгтон назвав «третьою хвилею демократії»¹. У той же час минулі роки показали, наскільки складним і суперечливим виявився цей процес. Більш того, як переконливо показав у своїх роботах той же Гантінгтон, історичний досвід свідчить, що після таких «хвиль» звичайно починається «відлив», здатний знищити досягнення демократії. Не застраховані від такого повороту подій і країни східноєвропейського регіону. Вивчення того, які політичні сили, об'єктивні чинники, зовнішні обставини сприяють укоріненню демократичних порядків або, навпаки, розхитують і навіть підривають їх, має в сучасних умовах не тільки науково-пізнавальний інтерес, але й набуває неабиякої політичної актуальності для багатьох країн, що встали на шлях демократизації і зіштовхнулися з такими небезпечними для майбутнього демократії явищами, як войовничий етнічний націоналізм, соціальні наслідки економічної кризи та ін. Тому, імовірно, не випадково, що на початку 1990-х

© Сич О.

Друкуються за: Демократичний досвід Веймарської Німеччини (ретроспективний аналіз). *Суспільно-політична історія країн Європи в ХХ столітті*. Чернівці: Чернівецький національний університет, 2011. С. 151 – 167.

Сич Олександр Іванович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

рр. на Заході з'явилася ціла низка серйозних досліджень, присвячених, по суті, одній проблемі, а саме: чому в 1930-х рр. у деяких країнах демократія встояла, зміцніла, а в інших була втрачена в результаті фашистського натиску?²

Зогляду на сказане, сумний досвід демократії у Веймарській республіці досить повчальний і не раз привертав увагу вчених. Достатньо згадати роботи, наприклад, Карла Дитріха Брахера і Ральфа Дарендорфа³. Причому досліджувалася цікавляча нас проблема через призму різних підходів. Так, Олександр Гершенкрон і Баррінгтон Мур дали переважно її соціологічний аналіз⁴. Продовжувалися спроби осмислити причини занепаду Веймарської республіки в працях спеціального і загального характеру й в останні десятиліття. Спробуємо виділити з них найбільш істотні, що й визначили долю німецької демократії у міжвоєнний період.

1919 року вперше в німецькій історії в країні встановлено дійсно демократичний парламентський режим, що було зумовлено як поразкою у війні, так і результатами Листопадової революції, що покінчила з монархією та забезпечила німецькому народу демократичні права і свободи. Прийнята в тому ж році конституція юридично оформила нову державу – Веймарську республіку. Історичні обставини, за яких вона з'явилася, наклали специфічний відбиток на її «імідж» в очах мільйонів німців і визначили деякі, так би мовити, «убудовані вади» молодій державі.

Веймарська демократія, як політична система, виникла в умовах глибокої суспільної кризи, що охопила країну внаслідок військової поразки. Тому ставлення до неї було неоднозначним. З одного боку, потяг мас до перебудови існуючого суспільного ладу на демократичних засадах був очевидним і щирим. На перших післявоєнних виборах майже 76% виборців підтримали новий республікансько-демократичний устрій. З іншого боку, перша німецька республіка у свідомості більшості населення країни так чи інакше асоціювалася з поразкою у війні і з усіма її негативними наслідками. Союзники по Антанті вчинили досить недалекоглядно, примусивши підписати і Комп'єнське перемир'я (фактично капітуляцію), а згодом і Версальський договір не дійсних винуватців війни з

боку Німеччини, а представників нової, демократичної влади, тим самим значною мірою дискредитувавши шойно народжену німецьку демократію. Тому багато німців вважали нову форму політичного устрою результатом насамперед украй несприятливих обставин, тобто чимось змушеним або нав'язаним ззовні за допомогою «внутрішніх ворогів».

До того ж перші роки існування Веймарської республіки (1919 - 1923) характеризувалися відсутністю політичної та економічної стабільності, гострими політичними конфліктами, ідеологічним протиборством, великими страйками, збройними виступами робітників, з одного боку, і розлючених мілітаристів, з другого, діями підбурюваних Францією сепаратистів у Рейнській області, збільшенням числа реакційних, націоналістичних напіввійськових організацій, економічною розрухою, зростаючою інфляцією, великим безробіттям, проблемою з виплатою репарацій.

Відомий західнонімецький історик і публіцист Себастьян Хаффнер вважав, що у першій половині 1919 року у країні вирувала справжня громадянська війна, підкресливши, що саме вона «породила Веймарську республіку й визначила її нещасливий історичний шлях»⁵. Не вдаючись до полеміки щодо хронологічних меж цієї громадянської війни, яка, на думку автора даної статті, тривала – то тимчасово вщухаючи, то спалахуючи з новою силою – фактично до кінця 1923 р. і про яку, за словами того ж Хаффнера, сором'язливо умовчують німецькі підручники з історії, акцентуємо увагу на відомій істині: будь-яка громадянська війна завжди веде до розколу суспільства, залишаючи глибокі психологічні травми в душі нації. Так було й у Німеччині, більш того, тут вона привела не тільки до перманентного протистояння між республікансько-демократичними і консервативними, промонархічними, націоналістичними силами, але й до глибокого розколу потужного до цього часу робітничого руху на два табори, що стали запекло боротися один з одним: соціал-демократичний (реформістський) і комуністичний (революційний). Питання «Хто винуватий?», тобто несе головну відповідальність за цю трагедію німецького робітничого руху, виходить за рамки даної статті. Відзначимо лише кілька відомих і очевидних фактів.

Волею долі біля витоків німецької демократії опинилися праві соціал-демократи, які неочікувано для себе отримали в листопаді 1918 р. всю повноту влади в країні та підтримку значної частини населення. Перед ними встала задача заповнити політичний вакуум, що утворився внаслідок дезинтеграції старого режиму і закласти міцні основи парламентської демократичної системи. Керівники СДПН і правого крила НСДПН вважали себе головними творцями Веймарської республіки. Однак із самого початку обережні та антикомуністично налаштовані лідери СДПН, явно перебільшуючи «загрозу більшовизму» і побоюючись радикальних змін, приклали чимало зусиль для усунення з політичної сцени радикальної лівої опозиції в особі комуністів і незалежних соціалістів і заради цього пішли на ганебний союз з німецькою вояччиною й реакційним генералітетом (пакт Еберта - Гренера). І ліві цього не забули, як і фактичного потурання учасникам капівського путчу (у сенсі відсутності їх належного покарання за спробу державного перевороту в березні 1920 р.), що дивно контрастувало з репресіями соціал-демократичного уряду щодо спартаківців⁶. З огляду на ці обставини, подолання розколу у соціалістичному, а отже, й у робітничому русі видавалося досить проблематичним. Це означало, по-перше, втрату якої-небудь можливості для СДПН об'єднатися з лівими силами в майбутньому, а, по-друге, фатальне послаблення позицій робітничого класу в цілому, який об'єктивно міг би стати (разом із середнім класом) однією з надійних опор щойно встановленого демократичного порядку. Курс же керівництва СДПН на формування політичної коаліції з «поміркованими» буржуазними партіями (головним чином із партією Центру та Німецькою демократичною партією, а також із ліберальною Німецькою народною партією) в історичній перспективі себе не виправдала.

Через низку об'єктивних обставин і суб'єктивних прорахунків лідерів соціал-демократії у ставленні населення до веймарського режиму незабаром з'явилася явна неприязнь і навіть неприхована ворожість, які поступово посилювалися. Усього через дев'ять місяців після прийняття Веймарської

конституції, що закріпила засади демократії в країні, її засновники і прихильники виявилися у меншості, яку вже ніколи не змогли перетворити на більшість, а саме: на виборах 1920 р. до рейхстагу за них проголосували не 19 млн. виборців, як у 1919 р., а тільки 11 млн (або 47% замість 76%), тоді як їхні супротивники справа та зліва разом зібрали приблизно 14,4 млн голосів. З цього часу Веймарська республіка переходить на оборонні позиції усередині країни, ніколи більше не спромігшись утворити сильний демократичний уряд.

Прагнучи підняти свій авторитет, що помітно похитнувся у широких масах і відновити контроль над робітничим рухом, реформістське керівництво СДПН узяло курс на створення в Німеччині т. зв. Sozialstaat або соціальної держави (чи, за більш пізньою термінологією, «держави загального благоденства»), що розглядалося ним як вирішальний чинник у зміцненні довіри до республіки в очах робітничого і середнього класів, які були її головними прихильниками. Більше того, у контексті програної війни та Листопадової революції успішні соціальні реформи вважалися просто необхідними, щоби розвіяти упередження і навіть ворожість, що залишалися у середовищі революційно налаштованих робітників щодо правих лідерів СДПН⁷. Варто визнати, що на цьому напрямку соціал-демократи домоглися помітних успіхів, які свого часу вочевидь недооцінювалися марксистською історіографією як у СРСР, так і у Німецькій Демократичній Республіці. До таких досягнень потрібно віднести велике житлове будівництво для робітників і інших малозабезпечених груп населення (за 1919 - 1931 рр. було побудовано більше 2,4 млн будинків), зниження квартплати, збільшення у 1925 - 1928 р. витрат на соціальні потреби на 25%, значні асигнування на розвиток освіти, культури, збільшення реальної заробітної плати (один із найвищих показників у Європі наприкінці 1920-х рр.)⁸. Поліпшення соціальних умов різко скоротило еміграцію з країни. Однак у цілому соціал-демократи та буржуазні ліберали, що їх підтримували, зазнали невдачі у реалізації своїх далекосяжних соціальних планів, а початок світової економічної кризи 1929 - 1933 рр. взагалі поставив на них хрест. Безробіття, навіть серед членів профспілок, залишалося високим.

До того ж, соціальні та культурні досягнення другої половини 1920-х рр. вимагали великих і постійно зростаючих витрат, які переобтяжували державний бюджет і викликали неабияке незадоволення тих верств населення (насамперед селянства і середнього класу), за рахунок яких підвищувалися податки. Останні вважали, що представники СДПН, перебуваючи в уряді, займаються небезпечними «марксистськими експериментами», «егоїстично» піклуючись тільки про поліпшення становища робітників. Втім у тих умовах соціал-демократи навряд чи могли зробити більше. Дуже точно змалював ситуацію, в яку вони потрапили, відомий економіст і соціолог Йозеф Шумпетер: «Війна і викликані нею зрушення в політичній структурі відкрили соціалістам міністерські кабінети, однак прихований під лахміттям старого убрання соціальний організм і, зокрема, економічний процес залишалися тими ж, що і колись... Соціальна й економічна система, яка їм дісталася, могла рухатися тільки по капіталістичним рейкам. Соціалісти могли її контролювати, регулювати на користь праці..., але нічого специфічно соціалістичного вони зробити не могли. Їм довелося «управляти капіталізмом»... Прийняті ними заходи вони старанно одягали в шати із соціалістичної фразеології...»⁹.

Справа в тому, що на з'їзді СДПН у вересні 1921 р. у Гьорліці була прийнята нова програма, основою якої стала концепція «демократичного соціалізму» – такий собі варіант «третього шляху» між капіталізмом і соціалізмом радянського зразка. Тому й провали економічної політики урядів Веймарської республіки сприймалися значною частиною населення як результат невластивих «німецькому духові» і непродуманих «соціалістичних експериментів», що дискредитувало як ідею соціалізму, так і той демократичний режим, від імені якого ці «експерименти» проводилися.

Негативну роль у долі демократії в Німеччині зіграли серйозні економічні труднощі, що припали на роки Веймарської республіки. Після постійного недоїдання під час війни у багатьох містах країни в 1920 році лютував по суті голод. Ледь оговтавшись від труднощів післявоєнного лихоліття, німці зазнали небаченої гіперінфляції 1923 р., що розорила й зробила

жебраками сотні тисяч, якщо не мільйони, людей. Удови, сироти, пенсіонери, армійські офіцери, вчителі, держслужбовці та інші, хто жив на фіксовані доходи, пережили справжній психологічний шок, коли бачили як їхня заробітна плата чи пенсія знецінюються майже щодня, а багаторічні заощадження, відкладені на «чорний день», тануть буквально на очах. В їхньому середовищі запанували розгубленість, розпач, обурення, які ще більше посилювалися через очевидне збагачення на тлі їхніх страждань «нової буржуазії», яка збагатилася на військових поставках і примножила свої статки завдяки інфляції, привласнивши фактично величезну частину коштів, що належали середньому класу, вихованому в традиціях завзятої праці, ощадливості тощо. Ця спекулятивна буржуазія, яка жила прибутками сьогоднішнього дня і мало переймалася майбутнім і тим більше інтересами країни, отримала назву «шиберів». Те, що саме середній клас, який зазвичай є стабілізуючою соціальною силою демократичного порядку, найбільше постраждав внаслідок інфляції 1923 р., виявилось, як зазначив американський історик Ф. Джільберт, «фатальним ударом по престижу республіканського режиму»¹⁰, якому цей клас ніколи не вибачив катастрофічні для нього наслідки цієї інфляції. Економічні потрясіння 1923 р. негативно позначилися на соціальному статусі середнього класу, озлобили його та штовхнули до правих партій, що в такий спосіб ще більше послабило соціальну базу демократичного режиму. Незадоволеними були й робітники, які відчували, що демократичні уряди «веймарської коаліції» з помітною участю представників СДПН, незважаючи на ширококомвні обіцянки останніх, усе-таки мало зробили для підвищення рівня їхнього життя.

Хоча друга половина 1920-х рр. стала періодом економічної стабілізації, основна маса населення не встигла отямитися після потрясінь 1922 - 1923 рр. і тому особливо важко сприйняла світову економічну кризу 1929 - 1933 рр., яка сприяла ще більш глибокому соціальному незадоволенню, всеохоплюючому страху перед майбутнім і нездоланим бажанням повірити в рецепти швидкого «одужання» німецької економіки і суспільства в цілому, які пропонувалися праворадикальними партіями. Тут доречно пригадати слова відомого німецького політолога, літератора, теоре-

тика соціальної демократії, знаменитого правника, співавтора Годесберзької програми СДПН Карла Шмітта: «Демократія, при якій люди голодують, при якій живуть у постійному страху перед економічним насильством, при якій їм закритий доступ до цінностей культури й освіти, що підносять життя над тваринним животінням, була б самим протиріччям»¹¹.

Розвиваючи цю думку, К. Шмітт дійшов висновку: «Демократія як вища форма організації життя в державі ставиться під сумнів, якщо в тих областях життя, від яких залежить буття громадян, люди залишаються без захисту обраними ними представниками їхніх інтересів...»¹². Можна сказати, що криза 1929 - 1933 рр. мала особливо руйнівний психологічний ефект для населення ще й тому, що сталася незабаром після страждань, заподіяних гіперінфляцією 1923 р.; вона підірвала залишки тієї віри до своєї демократичної держави, яку частина німців ще зберігала. Вже в 1930 р. на виборах до рейхстагу двоє з кожних п'яти виборців віддали свої голоси партіям, які відкрито закликали до ліквідації демократичного ладу Веймарської республіки¹³.

У політичному плані фатальною слабкістю Веймарської демократії стала та обставина, що впродовж усього періоду свого існування вона піддавалася безперервним атакам як справа, так і зліва. Причини, з яких вона зазнавала постійних нападів з боку консервативних, промонархічних, націоналістичних сил німецького суспільства, в авангарді яких йшла нацистська партія, очевидні й не вимагають особливих пояснень. Їхня ворожість до демократії мала, так би мовити, генетичний характер. Як вірно відзначив у своїй відомій книзі Алан Буллок, загальним ґрунтом, на якому об'єдналися всі праві партії, організації, групи були націоналізм і прагнення змити «ганьбу» 18-го року, винуватцями якого вони вважали уряди «листопадових злочинців», тобто соціал-демократів і представників ліберальної буржуазії, які співробітничали з ними, та католицької партії Центру; саме представники цих партій, за логікою правих, зрадили свою країну і погодилися з її національним приниженням. Таким чином, агресивність післявоєнного німецького націоналізму була спрямована все-редину, проти республіки і демократії¹⁴.

Разом з тим до числа найбільш послідовних супротивників Веймарської республіки з моменту її появи належали і комуністи, які вважали, що всі її уряди служать інтересам тільки заможних класів¹⁵. Дотримуючись такої позиції, КПН фактично ускладнила собі шлях до збільшення впливу в масах і сприяла послабленню парламентської демократії, зосередившись головним чином на боротьбі з соціал-демократами. Це мало вкрай негативні наслідки для долі демократичного режиму, фактично блокуючи його нормальне функціонування, тому що голоси депутатів-комуністів, які майже завжди виступали в рейхстазі проти уряду та його пропозицій, разом із голосами депутатів від правих партій завжди чисельно переважали голоси представників «веймарської коаліції». У результаті в 1920 - 1930 рр. середня тривалість діяльності 20 коаліційних урядів не перевищувала 8,5 місяців, крім останнього (1928 - 1930 р.)¹⁶. У будь-якому випадку проведення сильної, послідовної внутрішньої політики ставало практично неможливим. У свою чергу, соціал-демократична верхівка, принципово уникаючи будь-яких форм співробітництва з «ворогами республіками», тобто комуністами, вже не могла відмовитися від компромісу з будь-яким, навіть реакційним буржуазним урядом, якщо він хоча б формально декларував прихильність до збереження підвалин парламентаризму¹⁷.

На думку американського історика Р. Зонтага, «мовчазне співробітництво» КПН із нацистами, безсумнівно, допомогло забезпечити загибель Веймарської республіки¹⁸. Збіг позицій комуністичної та нацистської фракцій при голосуванні в рейхстазі з низки питань породив явище, яке одержало назву «націонал-більшовизму». Ці дві сили, атакуючи веймарську демократію з двох боків і розхитуючи її підвалини, водночас ненавиділи одна одну, тому ні про яке реальне співробітництво, природно, не могло бути й мови. Комуністи розглядали німецький фашизм, небезпеку якого вони довгий час недооцінювали, просто як останню стадію вмираючого капіталізму, за якою у найближчій перспективі повинна була б початися соціалістична революція; а тому вони, як писав той же Зонтаг, «переступили разом з нацистами через труп німецької соціальної демократії, впевнені, що це було необхідно, «щоби схопити буржуазію за горло»¹⁹.

І хоча радикальна ліва опозиція в особі компартії постійно подавалася владою як головна загроза німецькій демократії, однак, як справедливо зауважив А. Буллок, реальна небезпека походила від правих²⁰. Зрештою, гостре політичне протистояння прихильників демократії з її супротивниками справа та зліва, характерне для всього періоду існування Веймарської республіки, дозволяє уподібнити останню «свічці, підпаленій з двох кінців»²¹.

Наступним чинником, що згубно позначився на долі німецької демократії, була нездатність засновників і прихильників республіканського ладу змінити соціальну структуру довоєнної Німеччини і підірвати позиції панівних раніше класів і соціальних груп - земельної аристократії (остельбського юнкерства), вищого чиновництва, значної частини офіцерського корпусу, магнатів великих промислових компаній, насамперед у важкій індустрії. Ці соціальні групи продовжували зберігати сильні позиції в політичному та економічному житті, а їхні представники посідали ключові посади в державі. Вони лише зовні визнали зміни, що відбулися в 1918 – 1919 рр. (падіння кайзерівської монархії, встановлення республіки та демократичних інститутів), але в душі залишалися їх непримиреними ворогами відповідно до свого виховання, світогляду, традицій. Під їхнім впливом перебували судді, вчителі, цивільні службовці, яких також використовували для підриву демократичних порядків зсередини²². Отже, склалася парадоксальна ситуація, коли завдання зміцнення демократичних порядків, дотримання демократичної конституції, пропаганди демократичних цінностей були покладені переважно на людей, які майже не приховували своїх антидемократичних і антиреспубліканських переконань. Старий правлячий клас, певною мірою усунутий від верховної влади, продовжував зберігати у своїх руках могутні важелі впливу на формування і здійснення внутрішньополітичного курсу молоді республіки, використовуючи разом із тим всі можливості для її дискредитації. Вина за це у вирішальному ступені лягає на засновників республіки (і насамперед правих лідерів соціал-демократії, що стояли біля її колиски), які, як свого часу відзначив англійський історик Р. Палмер, «пішли на компроміс з цим класом замість того, щоби знищити його»²³.

Політологи, що вивчали феномен демократії, переконливо показали, наскільки важливою гарантією її збереження є наявність ефективного цивільного контролю над збройними силами і поліцією²⁴. Говорити про подібний контроль над рейхсвером у роки Веймарської республіки, як і про лояльність його командування республікансько-демократичним інститутам, можна доволі умовно, досить згадати позицію армійського керівництва під час капівського путчу 1920 р., організованого реакційними цивільними і мілітарними елементами з метою встановлення ультраправої диктатури з перспективою реставрації монархічного ладу. Веймарські уряди ніколи реально не контролювали армію, яка продовжувала залишатися «державою в державі», що було, як зауважив А. Буллок, «однією з найбільш разючих і небезпечних аномалій Веймарської республіки»²⁵.

Аналізуючи умови, що визначили невдачу першого досвіду демократії в Німеччині, варто вказати ще на три моменти, які допомагають краще усвідомити причини її нетривалого існування.

Як відомо, буржуазні ліберали і соціал-демократи не змогли (чи не встигли через світову економічну кризу, що почалася в 1929 р.) реалізувати свої далекосяжні плани зі створення «соціальної держави», тому прагнули продемонструвати, що хоча б у культурній царині за їх правління почалася нова ера. І дійсно, є всі підстави вважати, що в 1920-ті рр. країна переживала культурне піднесення, перетворившись на один із світових центрів культурного життя. Невипадково, що її столиця вабила своєю інтелектуальною атмосферою письменників, художників, журналістів з усього світу. Для культурного життя Берліну і великих німецьких міст були характерними розкутість і творче новаторство, художні шукання, пошук нових засобів самовираження та відображення навколишньої дійсності, заперечення традиційних форм мистецтва, розвиток контактів із найбільш передовими інтелектуальними рухами інших країн. Однак саме така спрямованість культурного життя викликала опозицію багатьох консервативно налаштованих німців, які розглядали це як ще один доказ того, що веймарський режим означав розрив з власне німецькою традицією, етикою, культурою, а тому був

чужорідним елементом на даному етапі німецької історії. Між Берліном, що уособлював прогрес і потяг до новацій, і сільськими районами, населення яких дотримувалося традиційного укладу й залишалося дуже далеким від стрімких змін сучасного життя, зростала відчуженість. У провінції представників веймарської адміністрації називали «збірною командою базік», «учасниками інтернаціональної єврейської змови», «збіговиськом парламентських пустобрехів», вважаючи, що вони мають намір зазіхнути на те, що вкладалося німцями в поняття Kultur. Це посилювало відчуження Берліна й інших великих німецьких міст від значної частини населення країни, що згодом успішно використовувалося нацистською пропагандою для дискредитації «веймарської системи»²⁶.

Взагалі, чисто психологічно більшість німців виявилася неготовою до сприйняття демократичних порядків. Довоєнне життя, розмірене, чітко організоване в соціально-політичному сенсі, із загальноприйнятою ієрархією цінностей і норм поведінки, відходило у минуле. Через низку суспільних потрясінь, що сталися після війни, багато німців втратили звичні для них духовні опори: віру в кайзера, тобто монархію, віру в могутність Німецької імперії та перевагу «німецького духу», віру в бога, яка теж похитнулася. Дуже точно змалював психологічний стан «веймарського німця» радянський автор М. Тартаковський: «Слухняний, покірний наказові й окрикові вірнопідданий кайзера все не міг звикнути до демократії, до Веймарської конституції з її свободами, які, на думку багатьох, годилися скоріше «для бурлак», а не для дисциплінованих німців, ще недавно гордих «своєю непереможною батьківщиною». Їх, що звикли козиряти й виконувати, лякали ці свободи, що додавали проблем, тому що припускали можливість вибору й, виходить, самостійного рішення. Зрозуміло, з особистою відповідальністю при цьому, хоча б перед самим собою. Далеко не всякий був готовий до цього»²⁷. Як не дивно це може видаватися на перший погляд, але саме можливість особистого вибору, вільного волевиявлення, як одна з найважливіших переваг демократичного ладу, відлякувала та навіть дратувала багатьох німців. А робити вибір доводилося досить часто, тому що за 1919 - 1933 рр. відбулися 10 загальнонаціональних виборів (до рейхстагу, вибори президента), не рахуючи референдумів.

Привабливість нового державного устрою визначається різними чинниками - економічними досягненнями, політичною стабільністю і т. ін., серед яких неабияке значення має наявність здатних, переконаних у перевагах цього нового порядку керівників. У Веймарській республіці не виявилось дійсно видатних політичних лідерів. До таких на-вряд чи можна віднести її першого президента - Еберта, а інший, безсумнівно, більш вправний політик – Штреземан – із серпня 1923 р. присвятив свої зусилля та енергію справі відновлення зовнішньополітичних позицій Німеччини. Тому після їхньої смерті (відповідно в 1925 і 1929 р.) формально й фактично найбільш помітною політичною фігурою став Гинденбург, вихований у традиціях пруссацтва мілітарист, переконаний монархіст, що був живим утіленням характерних рис тих соціальних сил, що керували країною в кайзерівські часи. Саме він був обраний президентом республіки в 1925 р. Таким чином, за іронією долі, на вищій державній посаді республіки опинилася людина монархічних поглядів, глибоко ворожа ідеям і цінностям демократії. Його президентство теж зробило вагомий «внесок» у загострення кризи парламентарно-демократичного ладу та підготовку умов для встановлення в країні диктатури. Той факт, що у прихильників демократії не знайшлося гідних діячів, щоб очолити їхнє дітище – республіку – було, без сумніву, тривожним симптомом.

Відомо, що молодь з огляду на свої вікові та духовні особливості завжди тягнеться до нового, прогресивно-го, здебільшого з ентузіазмом підтримує ідеали свободи, справедливості, демократії. Здавалося б, саме в її середовищі Веймарська республіка повинна була б знайти чимало щирих прихильників. У дійсності відбулося, скоріше, навпаки: веймарські політики не змогли запропонувати молодим не тільки вирішення їхніх проблем, але й надихнути їх перспективою, переконати в перевагах демократичного порядку речей. На жаль, це зробили інші, а саме: партії і рухи, що виступали з анти-демократичних позицій, з різкою критикою республіканських інститутів і які не без підстав називали себе «партіями молоді» (маються на увазі насамперед НСДАП і КПН). Гасло нацистів «Націонал-соціалізм представляє організовану волю молодих»,

безумовно, привертало до них чимало молоді. У 1931 р. майже 40% членів нацистської партії були віком до 30 років²⁸. Хоча зовні держава набула демократичного вигляду, її уряди склалися в основному зі старих бюрократів і непослідовних у своїх діях представників буржуазії, що давало привід називати їхнє правління геронтократією. Тому заклик одного з ідеологів раннього нацизму Грегора Штрассера до веймарських політиків відійти убік, поступившись дорогою молодим, зачепив глибоко чуттєву струну в молодому поколінні - або, принаймні, у його середньокласовому компоненті, ще більше підсиливши на початку 1930-х рр. загальне розчарування не тільки в соціальній і політичній системі республіки, але також і у всій концепції парламентської демократії²⁹.

Такі були найголовніші – об'єктивні та суб'єктивні – чинники, що визначили слабкість і короткочасність існування демократії у Веймарській Німеччині. Дослідники німецької історії даного періоду неодноразово задавалися питанням: чи могла встояти веймарська демократія перед фашистським натиском або її занепад значною мірою був визначений деякими особливостями й закономірностями попереднього історичного розвитку країни? Відповіді на це питання (тільки в більш широкому контексті, а саме в рамках міжвоєнної історії європейських країн) присвятив своє цікаве дослідження американський історик Грегорі Любберт. На його думку, встановлення міцної демократії в Німеччині залежало від ступеня політичної мобілізації певних соціальних сил, у першу чергу робітничого та середнього класів. Звичайно, робітничий клас був розколотий через конфронтацію комуністів і соціал-демократів, що серйозно послаблювало його позиції. Проте створити досить могутню коаліцію, яка могла б успішно протистояти антидемократичним силам, було б можливо, якби соціал-демократи сформували таку із сільським населенням, яке складало вагомий компонент середнього класу. Однак соціал-демократи, як, утім, і комуністи, обмежували свою роботу на селі верствою сільськогосподарських робітників. До 1918 р. близько 3 млн. таких робітників залишалися політично неорганізованими, яким навіть заборонялося мати свої профспілки. Після падіння монархії, до кінця того ж 1918 р. тільки 20 тис. сільських робітників об'єдналися в профспілки,

щоправда, до 1920 р. їхнє число виросло до 1 млн, але потім скоротилося і стабілізувалося на рівні 200 тис.³⁰. Це контрастувало з питомою вагою міських робітників, охоплених Вільними німецькими профспілками: 9,5 млн. у 1923 р. і близько 5 млн наприкінці 1920-х рр. У перші роки Веймарської республіки СДПН завдяки своїй участі в уряді та рейхстазі чимало зробила в законодавчому плані щодо надання сільськогосподарським робітникам таких же соціальних прав, які мали промислові робітники. І це було відповідним чином оцінено. На виборах 1928 р. населення сільських районів віддало не менше 25% своїх голосів партіям соціалістичної орієнтації, в тому числі СДПН – 21,5%³¹.

Але був і зворотний бік такої політики соціал-демократів у сільській місцевості. Їхні зусилля, спрямовані на організацію політичної підтримки з боку сільськогосподарського пролетаріату, відчужували останній від середнього селянства, матеріальне становище якого в 1920-ті рр. постійно погіршувалося (і наприкінці даного десятиліття душевий дохід селян фактично був нижчим, ніж у промислового робітника). Частка національного доходу, що йшла у вигляді різних субсидій на підтримку сільського господарства й сільського населення впала з 13% у 1913 р. до 7,2% у 1929 р. Це пояснює «майже істеричні нападки» середнього селянства на «соціалістичну політику» веймарських урядів і відповідно їхню антипатію до СДПН³². Результат цього також відомий: значна частина середнього селянства потягнулася до нацистів. Неспроможність робітничих партій (СДПН і КПН) утворити коаліцію із середнім класом або хоча б з його сільською складовою й визначила, за Люббертом, долю демократії в Німеччині. Водночас він вважав, що уникнути фашизму країна все ж таки могла б, якби таку коаліцію із середнім класом створила ліберальна буржуазія, і тоді, швидше за все, встановилася б диктатура традиційного типу, що було б краще за нацистську диктатуру³³. Однак у Німеччині такого відбутися не могло, тому що внаслідок порівняно пізньої індустріалізації, проведеної під патронажем консервативної держави, сформувалася слабка ліберальна буржуазія, якій самостійна роль у справі захисту демократії виявилася не під силу.

На прикладі німецької історії 1919 - 1933 р. ми бачимо, як соціальна ворожнеча, запекла боротьба партій, безпорадність урядів перед назрілими соціально-економічними проблемами, нерішучість і непослідовність у структурних перетвореннях не тільки підриває віру в ефективність демократичної системи, але й настільки стомлює суспільство, що його опір ідеям і закликам радикальних політичних екстремістів небезпечно слабшає. 1990-ті роки показали, що такі наслідки розвалу СРСР і краху комуністичних режимів у Центральній і Східній Європі, як глибока економічна криза, різке погіршення матеріального становища величезної частини населення і зростання внаслідок цього соціальної напруги, деградація ціннісних орієнтирів, посилення тривожних соціальних патологій (небачена злочинність, суспільний цинізм і ін.), сплеск націоналізму, який призвів до кривавих етнічних і релігійних конфліктів, можуть серйозно ускладнити і навіть поставити під погрозу процес демократизації. Вони багато в чому нагадують – при всій умовності історичних аналогій – деякі німецькі реалії веймарського періоду. Тому вивчення сумного досвіду долі демократії у Веймарській Німеччині становить інтерес не тільки з наукової точки зору, але й видається політично актуальним і в сучасних умовах, даючи повчальні уроки тим, хто щиро прихильний ідеї демократії, зацікавлений в її укоріненні й не хоче втрачати історичного шансу направити розвиток своєї країни по дійсно демократичному шляху.

Ключові слова: демократія, Листопадова революція, Веймарська конституція, СДПН, КПН, НСДАП, економічна криза.

Примітки:

¹ Huntington S.P. *Democracy's Third Wave. The Global Resurgence of Democracy* / L.Diamond and M.F.Plattner, eds. Baltimore, 1993. P. 244 - 264.

² Див. напр.: Luebbert G.M. *Liberalism, Fascism, or Social Democracy: Social Classes and the Political Origins of Regimes in Interwar Europe*. N.Y., 1991; Rueschemeyer D., Stephens E.H., Stephens J.D. *Capitalist Development and Democracy*. Chicago, 1992.

³ Bracher K.D. *Die Auflosung der Weimar Republik*. Stuttgart, 1955; Darendorf R. *Society and Democracy in Germany*. N.Y., 1967.

⁴ Gerschenkron A. *Bread and Democracy in Germany*. Berkeley, 1943; Moore B. *Social Origins of Dictatorship and Democracy*. Boston, 1966.

⁵ Хаффнер С. *Революция в Германии 1918/19. Как это было в действительности?* М., 1983. С.164.

⁶ Chambers et al. *The Western Experience*. 5th ed. Vol.3. The modern era. N.Y. et al., 1991. P.1130.

⁷ Stachura P. D. *The Weimar Republic and the Younger Proletariat. An Economic and Social Analysis*. N.Y., 1989. P. 36.

⁸ Stachura P. D. *Op. cit.* P. 42.

⁹ Шумпетер Й. *Капитализм, социализм и демократия*. М., 1995. С. 472 - 473.

¹⁰ Gilbert F. *The End of the European Era. 1880 to the Present*. 3rd ed. N.Y. – L., 1984. P. 208.

¹¹ Шмид К. *Демократия - это шанс сделать государство человечнее*. б.г. С.12.

¹² Шмид К. *Указ. соч.* С.15.

¹³ Sontag R. J. *A Broken World: 1919 - 1939*. N.Y., 1971. P. 161.

¹⁴ Bullock A. *Hitler and Stalin. Parallel lives*. Toronto, 1993. P. 67.

¹⁵ Kotłowski T. *Niemcy, 1919 - 1923: Org.robotnicze w walce o ustroj spolecz.- polit. państwa*. Poznań, 1986.

¹⁶ Bullock A. *Op. cit.* P. 66.

¹⁷ Gotschlich H. *Zwischen Kampf und Kapitulation: Zur Geschichte des Reichsbanners Schwarz-Rot-Gold*. Berlin, 1987. S. 41.

¹⁸ Sontag R. J. *Op. cit.* P.160.

¹⁹ *Ibidem*.

²⁰ Bullock A. *Op. cit.* P. 66.

²¹ Findley C.V., Rothney J. A. M. *Twentieth-Century World*. Boston, 1986. P. 140.

²² Spielvogel J. J. *Western Civilization*. 3rd ed. – Minneapolis, 1997. Vol. II: Since 1550. P. 936.

²³ Palmer R. A. C. *Europe 1919 – 1945*. N.Y., 1970. P. 215.

²⁴ Див. напр.: Dahl R.A. *Why Polyarchy Developed in Some Countries and Not Others. Democracy and Its Critics*. New Haven, 1989. PP. 245 - 250.

²⁵ Bullock A. *Op. cit.* P. 230.

²⁶ Gilbert F. Op. cit. P. 249.

²⁷ Тартаковский М. *Историософия. Мировая история как эксперимент и загадка*. М., 1993. С. 258.

²⁸ Spielvogel J. J. Op. cit. – P. 938.

²⁹ Stachura P. D. Op. cit. – P. 155.

³⁰ Luebbert G. M. Op. cit. – P. 473.

³¹ Luebbert G. M. Op. cit. – P. 472.

³² Luebbert G. M. Op. cit. – P. 475.

³³ Luebeert G. M. Op. cit. – P. 450.